

Ervin Sejdinović
Behram-begova medresa

MODERNA I (ILI) POSTMODERNA!?

DOI: 10.58584/2490-3752.2022.8.7.79

SAŽETAK

Moderna je nastala nasuprot tradiciji i tradicionalizmu. Postmoderna je nastavak moderne u njenom drugačijem obliku. Svi procesi koji su počeli u moderni ostvaruju se u punom potencijalu u postmoderni. Industrijalizacija, kao čovjekov pokušaj ovladavanja prirodom u svoju korist, počela je u moderni. Ključna ideja moderne je ideja napretka. Taj napredak se podrazumijeva prije svega u tehnici. Ključna ideja postmoderne se sama nameće, a to je ideja opstanka. Pojam postmoderne je dugo u opticaju. Rasprava o odnosu moderne i postmoderne, kao i samih zagovornika i protivnika postmoderne, postaje rutina. Upravo će se promjene u tim poljima, ili bolje rečeno cjelokupnom načinu čovjekovog života, njegovog odnosa prema prirodi, drugim ljudima i samom sebi označiti pojmom moderna. Posebno želimo naglasiti da se odnos moderne i postmoderne treba posmatrati i u odnosu komplementarnosti, a ne isključivo konfrontacije. Mnoštvo je različitih koncepcija koje se formiraju na osnovu rasprave moderna i (ili) postmoderna. Jedna koncepcija jeste da je postmoderna potpuno novi period i sistem u odnosu na modernu. Druga koncepcija jeste da je postmoderna nastavak moderne u njenom drugom obliku, odnosno da je moderna u suštini još prisutna.

Ključni pojmovi: moderna, postmoderna, pluralitet, tradicija, industrijalizacija

Uvod

Moderna nastaje nasuprot tradiciji. Postmoderna nastaje s pojavom pluraliteta. Taj pluralitet predstavljaju različite forme racionalnosti, kao što su filozofija, nauka, teologija, ideologija i umjetnost. Prema određenim autorima, postmoderna je ostvarenje moderne u njenim punim potencijalima. Naša moderna je postmoderno oblikovana. Druga koncepcija jeste da je postmoderna potpuno različita paradigma od moderne. Nju označava nepovjerenje prema velikim pričama, odnosno epistemološkim osnovama. Postmoderna sa sobom nosi nove vrste rizika po ljudsko društvo. Ti rizici su jedna vrsta posljedice, a svoj uzrok nalaze u modernu. Industrijalizacija, kao čovjekov pokušaj ovladavanja prirodom u svoju korist, počela je u modernu. Posljedice te industrijalizacije se u potpunosti ostvaruju u postmodernu. Ključna ideja moderne je ideja napretka. Taj napredak se podrazumijeva prije svega u tehnici. Ključna ideja postmoderne se sama nameće, a to je ideja opstanka. Zamjena kapitalizma socijalizmom je, po nekim autorima, ključni momenat pojave postmoderne.

Pojam postmoderne je dugo u optičaju. Rasprava o odnosu moderne i postmoderne, kao i samih zagovornika i protivnika postmoderne, postaje rutina. Ljudsko društvo je podložno promjenama. Kvantitativno i kvalitativno ljudsko društvo se neprestano mijenja. Međutim, opravdano je postaviti pitanje šta se to tačno u ljudskom društvu mijenja? Da li su to ljudi kao društveni subjekti? Očito je da su sve promjene u ljudskom društvu uzrokovane čovjekovom intervencijom, odnosno društvenom akcijom u njemu. Ljudsko društvo je apstraktna kategorija koja se fenomenološki realizuje kroz djelovanje društvenih subjekata. U svojoj povijesti, ljudsko društvo nije imalo značajnije promjene od promjena koje su se desile, i dešavaju se, u posljednjih nekoliko stoljeća. Ovdje u opsegu pojma promjene mislimo na sve vrste promjena, bilo da se radi o ekonomskim, političkim, kulturnim, obrazovnim, tehnološkim ili o egzistencijalnim promjenama.

Upravo će se promjene u tim poljima, ili bolje rečeno cjelokupnom načinu čovjekovog života, njegovog odnosa prema prirodi, drugim ljudima i samom sebi označiti pojmom moderna. Posebno želimo naglasiti da ćemo odnos moderne i postmoderne posmatrati u odnosu komplementarnosti, a ne isključivo konfrontacije. Mnošto je različitih koncepcija koje se formiraju na osnovu rasprave moderna i (ili) postmoderna. Jedna koncepcija jeste da je postmoderna potpuno novi period i sistem u odnosu na modernu. Druga koncepcija jeste da je postmoderna nastavak moderne u njenom drugom obliku, odnosno da je moderna u suštini još prisutna.

1. Moderna i ulazak u postmodernu

Pojam „moderna“ i njegovi izvedeni oblici poput „moderno“, svakodnevno se upotrebljavaju. Kao i gotovo svaki drugi pojam koji se svakodnevno i u različitim diskursima upotrebljava, pojmovi moderna i moderno dobijaju pogrešne interpretacije. Zbog toga smatramo da je nužno uputiti na osnovna njihova određenja uz jasnu distinkciju od pojmova koji, naizgled, imaju slično značenje. Kada kažemo da se pojam moderna pogrešno poistovjećuje s drugim sličnim pojmovima, mislimo prije svih na pojam „savremeno“. „Istinski sa-vremeno je ono što odgovara biti vremena, a ne ono što je naprosto sadašnje, novo, moderno.“¹ Iz ovoga možemo zaključiti da je moderno nešto što je naprosto novo, nastalo sada i ovdje i što često nema utemeljenje u tradiciji, čak se postavlja i kao njena suprotnost. Savremeno je nešto što odgovara potrebama i prilikama vremena u kojem je nastalo. Iz navedenog zaključujemo da je apsolutno legitimna teza da nešto što je moderno nije uvijek savremeno. Moderno postaje savremeno kontekstualizacijom, odnosno postavljanjem u konkretni vremensko-prostorni okvir. Ono što je novo, nije uvijek bolje, posebno u sferi materijalne proizvodnje, kvalitetnije i produktivnije od onoga što je vremenski starije. „*Modernost* je naziv za kulturne, političke i društvene procese koji su počeli u šesnaestom stoljeću i traju do današnjeg dana, a temelje se na zapadnjačkom shvatanju ideje razvoja kao dominantne paradigme sociokulturne promjene i ljudskoga napretka.“² Ideja napretka je ključna ideja moderne. Napredak se podrazumijeva u svakom polju ljudskog djelovanja, a prije svega u znanju. Srednji vijek, kao mračno doba u zapadnoj kulturi, bio je period redukcije. Proganjanje, ubijanje i kažnjavanje svih onih čije spoznaje nisu bile u skladu s dogmat-ski uokvirenim „znanjem“ i čiji sadržaj je određivala Crkva, bilo je svakodnevno. Drugim riječima, od svih formi racionalnosti, srednji vijek je reducirao znanstvenu i filozofsku formu racionalnosti, a kao jedinu važeću odredio teološku formu racionalnosti. Suštinski, prosvjetiteljstvo, novi vijek i moderna su nastupili također redukcionistički. U moderni je jedino važeća postala znanstvena forma

1 Kalin, Boris, *Povijest filozofije – S odabranim tekstovima filozofa*, Školska knjiga Zagreb, XX izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb, 1996. godine, str. 200.

2 Delić, Zlatan, *Sociologija*, OFF-SET, Tuzla, 2010. godina, str. 17.

racionalnosti, a teološka negirana i potiskivana. Čak se filozofska forma racionalnosti nastojala znanstveno utemeljiti.

1. 1. Ideja postmoderne

Međutim, „pluralitet je ključni pojam postmoderne“.³ Ta vrsta redukcionizma u moderni rezultirat će pojavom scientizma, po slobodnom shvatanju slijepog vjerovanja u svemoć nauke. Scientizam također shvatamo kao nepriznavanje postojanja granica nauke. Tek će Imanuel Kant u svom spoznajno-teorijskom učenju, poznatijem kao kriticism, odrediti granice ljudskog uma, tačnije granice nauke. Tu dolazimo do odnosa moderne i postmoderne. Moderna sa sobom nosi redukciju sakralnih kategorija. Iako predviđena kao period progresa, prije svega ideje humanizma, moderna to nije bila. „Za mnoge ekonomske (postekonomske) mislioce i druge kritički orijentirane znanstvenike, modernistički projekat *linearnog napretka*, na kojem je izgrađen i ekonomski koncept razvoja, nalazi se u dramatičnoj krizi.“⁴ Moderna je sa sobom donijela i racionalnost, tačnije stav da je ljudski razum, ratio, vrhovni kriterij svega. Cilj današnje znanosti jeste „ispitati pojam racionalnosti koji je u pozadini naše savremene industrijske kulture, kako bi se otkrilo da li ovaj pojam ne sadrži nedostatke koji ga u biti iskrivljuju“.⁵ Gubljenje povjerenja u racionalnost bit će jedan od ključnih momenata zaokreta od moderne ka postmoderni. Velš će, naprimjer, označiti upravo promjenu prirode racionalnosti, tačnije nastajanje posebnih formi racionalnosti, kao moment nastanka postmoderne.

Pluralitet kao osnovna karakteristika postmoderne nije šarenilo i samosvrhovita razlika. „Pluralitet se pojavljuje–između ostalog–kao pluralitet formi racionalnosti.“⁶ Tako Velš razlikuje dvije vrste pluraliteta. „Najprije se nameće šira razlika između difuznog i preciznog postmodernizma. Difuzni uzima sve više maha. Kredo tog difuznog postmodernizma je, izgleda, da se sve ono što ne zadovoljava stan-

3 Velš, Volfgang, *Nаша postmoderna moderna*, Izdavačka djelatnost Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2000. god., str. 9.

4 Touraine, Alan, *Kritika modernosti*, Politička kultura, Zagreb, 2007. god., str. 36.

5 Horkheimer, Max, *Pomračenje uma*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963. god., str. 26.

6 Velš, Volfgang, *Nаша postmoderna moderna*, Izdavačka djelatnost Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2000. god., str. 17.

dard racionalnosti, ili što je poznato, u krajnjem slučaju, prikazuje uvrnuto, pa time već i dobro, čak uspješno. Faktički postoje oba postmodernizma, kako difuzni tako i precizni. Precizni, taj postmodernizam – ne postmodernizam luna parka, već realne konfrontacije, ne postmodernizam potrošačke kulture, već mnoštva stvarnosti i ne postmodernizam feljtona, već svijeta života.“⁷Filozofija, nauka, teologija, umjetnost i ideologija su različite forme ljudske svijesti. Kao takve, one su legitimne i samo u tom pluralu formi racionalnosti moguće je produktivan društveni život.

2. Radikalna moderna ili postmoderna

Postmoderna nije ništa drugo nego ostvarenje moderne u svim njenim potencijalima. „Postmoderna nije nipošto ono što sugerise njeno ime i što nam podmeće uobičajeni nesporazum: transmoderna i antimoderna. U postmoderni se ovaj deziderat moderne ostvaruje u širini stvarnosti. Otuda postmoderna po sadržini nije nipošto anti-moderna, a po formi naprosto trans-moderna, već bi nju trebalo shvatiti kao egzoteričnu formu ostvarenja nekada ezoterične moderne 20. vijeka. Otuda, također, možemo reći: ona je zapravo radikalmoderna, a ne post-moderna. Naša moderna je postmoderno oblikovana.“⁸ Razvoj tehnike i tehnologije, posebno industrijalizacije, općenito legitimacija svih formi racionalnosti u potpunosti je ostvarena u postmoderni. Međutim, svi navedeni procesi svoj početak nalaze u moderni.

Sociologija se s pojmom postmoderno i derivatima tog pojma susreće sedamdesetih godina 20. stoljeća. „U sociologiji se izraz postmoderno društvo prvi put pojavljuje 1968. kod Amitaija Ecionija. Period nakon Drugog svjetskog rata je posebno važan u ovoj koncepciji postmoderne. Nakon rata, tehničko-tehnološki napredak bio je progresivan više nego ikada u ljudskoj povijesti. Isti napredak je za posljedicu imao pojavu rizika drugačije prirode, globalnog rizika. Postmoderna je, dakle, stanje u kojem moderna ne mora više da se reklamira, već stanje u kojem se ona realizuje. Postmoderna počinje tamo gdje prestaje cjelina.“⁹Filozofski gledano, to je filozo-

7 Isto djelo, str. 12 - 13.

8 Velš, Wolfgang, *Naša postmoderna moderna*, Izdavačka djelatnost Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2000. god., str. 14.

9 Isto djelo, str. 51.

fija nakon Hegela koja otpočinje Kierkegardovim stavom: „Istina je istina samo ako je za mene istina“, koji je suprotan Hegelovom stavu: „Istina je cjelina.“

Prvi zagovornik postmodernog stanja je Jean Francois-Lyotard. „Predmet ove studije je stanje znanja u najrazvijenijim društvima. Odlučio sam ga nazvati 'postmodernim'. To je izraz kojim se koriste sociolozi i kritičari na američkom kontinentu. On opisuje u kakvom se stanju nalazi kultura nakon promjena koje su utjecale na pravila igre u znanosti, književnosti i umjetnosti, počevši od kraja XIX stoljeća. Ovdje se bavimo promjenama u odnosu na krizu naracija. Znanost je od početka u sukobu s naracijama. Prema njezinim mjerilima, većinu ih možemo razotkriti kao bajke. No, ukoliko se ne ograničava na nabranje korisnih pravilnosti i ukoliko traga za istinom, ona mora ozakoniti vlastita pravila igre. I tada o svome ustrojstvu stvara diskurs legitimnosti koji nazivamo filozofijom. Kada taj metadiskurs izričito pribjegava nekoj velikoj naraciji, poput dijelaktike Duha, hermeneutike smisla, oslobađanja umstvenog subjekta ili radnika, razvoja bogatstva, onda odlučujemo „modernom“ nazvati onu znanost koja se na naracije poziva kako bi sebe ozakonila. Pojednostavimo li do krajnosti, možemo reći da se nepovjerenje prema metanaracijama smatra 'postmodernim'. Ono je, zasigurno, posljedica napretka znanosti, no i napredak sa svoje strane pretpostavlja nepovjerenje.“¹⁰ Postmoderna ne trpi jednu znanstvenu paradigmu. Postmoderna filozofija ima prema ovoj Lyotardovoj koncepciji tri zadatka. Prvo, treba da predstavlja, legitimiše oslobađanje od opsesije za jedinstvom. Drugo, postmoderna treba da predstavi strukturu efektivnog pluraliteta. I treće, postmoderna filozofija treba da razjasni interne probleme koncepcije, odnosno stanje radikalnog pluraliteta.

Ulrich Bek će u novoj moderni vidjeti opasnosti koje se tiču, prije svega, samog opstanka čovjeka i opasnosti koje joj svakodnevno prijete. Ono što je razlika današnjeg ljudskog djelovanja i rizika koji on sa sobom nosi, s ljudskom intervencijom u prirodi u prošlim vremenima, jeste globalna raširenost rizika. Tako intevencija u prirodi koja se izvodi hiljadama kilometara daleko, može imati razorne posljedice ovdje i sada.“Izlaganja su bazirana na procjeni da smo mi svjedoci-subjekti i objekti jednog sloma unutar moderne,

10 Lyotard, Jean – Francois, *Postmoderno stanje – Izvještaj o znanju*, IBIS grafika, Zagreb, 2005. god., str. 5 – 7.

koji se oslobađa kontura klasičnog industrijskog društva i poprima novu formu – ovdje tako nazvano (industrijsko) 'rizično društvo'. Danas, na prijelazu u XXI vijek, modernizacija je potpuno istrošila i izgubila svoju suprotnost i sada pogađa samu sebe svojim premisama industrijskog društva i njegovim funkcionalnim principima. Modernizacija u horizontu iskustva premoderne potisnuta je refleksivnom modernizacijom. Dok su u XIX vijeku devastifikovane staleške privilegije i religiozni pogledi na svijet, danas se demistifikuje razumijevanje nauke i tehnologije u klasičnom industrijskom društvu, načini života i rada u primarnoj porodici i profesiji, predstave o ulozi muškarca i žena.”¹¹ Bek razlikuje primarnu modernizaciju i refleksivnu modernizaciju. Upravo ta druga, koja predstavlja evaluaciju industrijskog društva, označena je kao postmoderna. Bek ipak ostaje na fonu moderne, ali će jasno naznačiti da se novi oblik moderne odnosi na svojevrstu kritiku, refleksiju prvobitnog oblika moderne koji se, prije svega, odnosi na industrijalizaciju. “Kritika industrijske civilizacije utemeljena je na spoznaji ekološke krize kao posljedici neprimjerenog odnosa prema prirodi, tj. sudara socijalnih ambicija i mogućnosti koje pruža priroda.”¹² U postmoderni se postavlja pitanje opstanka društva i čovjeka uopće. “Nekritičkim vrednovanjem modernizacije i posljedica znanstveno-tehničkih mogućnosti, prirodi prijeti razaranje, a društvu i čovjeku gubitak ljudskosti pa je danas za njega ključno pitanje – kako dalje napredovati, a sutra – kako preživjeti vlastite prijetnje prirodi. U tom smislu, pod 'modernim društvom' podrazumijevamo u najopćenitijem smislu industrijsko društvo u stalnim promjenama. Moderno društvo je nastalo u Evropi na temeljima 'zapadnog kršćanskog svijeta' u 17. stoljeću. Njegove temeljne upornice su, pored kršćanstva, rimsko carstvo, srednjovjekovno feudalno društvo i renesansa. Za socijalnoekonomsko mišljenje postmoderna nastupa prihvatanjem pojma 'granica', koji moderna nije poznavala i nije joj bio potreban. Epoha moderne uspjela je oblikovati 'zajedništvo objekta uništavanja', a na epohi postmoderne jest konstituiranje 'zajedničkog subjekta

11 Beck, Ulrich, *Rizično društvo – U susret novoj moderni*, Filip Višnjić, Beograd, 2001. god., str. 18 – 19.

12 Cifrić, Ivan, *Napredak i opstanak – Moderno mišljenje u postmodernog kontekstu*, Hrvatsko sociološko društvo, CIP – Katalogizacija u publikaciji, Zagreb, 1994. god., str. 8.

preživljavanja'.”¹³U postmoderni čovjek, da bi opstao, treba da se prilagođava prirodnoj nužnosti i ekološkoj izdržljivosti.

Pojam postmoderne, svojim sadržajem, komplementaran je pojmu postmodernost. “Postmodernost se često upotrebljava kao sinonim za postmodernizam, postindustrijsko društvo itd. Iako je ideja o postindustrijskom društvu, barem u obliku u kojem ju je izložio Danijel Bel, dobro obrazložena, druga dva pojma, prethodno spomenuta, u svakom slučaju nisu. Postmodernost se odnosi na nešto drugo, barem u smislu u kojem ću ja definisati taj pojam. Ako prelazimo u fazu postmodernosti, to znači da nas putanja društvenog razvoja udaljava od institucija modernosti i vodi prema novom i posebnom tipu društvenog poretka. Postmodernizam, kada bi postojao u uvjerljivoj formi, mogao bi da izražava svijest o takvom prijelazu, ali se ne pokazuje da on postoji. Šta se pod postmodernošću obično podrazumijeva? Osim općeg osjećanja da se živi u periodu koji se značajno razlikuje od prošlosti, taj termin obično znači jednu ili više sljedećih činjenica: da smo otkrili da se ništa ne može sasvim pouzdano znati, pošto je pokazano da su sve ranije “osnove” epistemologije nepouzdanе; da u “istoriji” ne postoji teleologija, pa se zato nijedna verzija “progresа” ne može braniti na prihvatljiv način i da su se pojavili novi društveni i politički ciljevi, u kojima sve važnije mjesto dobijaju ekološki problem, pa i novi društveni pokreti uopće. Izgleda da danas skoro niko pod postmodernošću ne podrazumijeva ono šta se ranije široko smatralno da ona znači – zamjenu kapitalizma socijalizmom, ali je svakako ispravnije na to gledati kao na “modernost” koja dospijeva do „samorazumijevanja” nego kao na prevazilaženje modernosti kao takve. Možemo to interpretirati u smislu onog što ću nazvati stanovištima “providnosti”. Ideje prosvjetiteljstva i zapadne kulture, uopće, izranjaju iz religijskog konteksta koji je isticao svrhovitost i postizanje Božije milosti. Božanska providnost dugo je bila vodeća ideja hrišćanskog mišljenja. Bez tih orijentacija koje su mu prethodile, prosvjetiteljstvo, prije svega, teško da bi bilo moguće. U tom smislu, nipošto nije iznenađujuće to što odbrana nesputanog razuma nije zamijenila, nego samo preoblikovala ideje o providnosti. Jedan tip religijabilnosti (božanski zakon) zamijenjen je drugim (religijabilnost naših čula, odnosno empirijskih opažanja), a Božija providnost zamijenjena je providnošću progresа.”¹⁴ Tri najve-

13 Isto djelo, str. 7 – 12.

14 Gidens, Entoni, *Posljedice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd,

će ideologije liberalizma, komunizma i konzervatizma premrežuju nebo moderne i one su zamjena za već palu religiju, oličenu u „smrti Boga“, a one svoje izvorište nalaze u prosvjetiteljstvu i racionalizmu.

Racionalnost je postala vrhovni kriterij. Krenulo se od pretpostavke da, što više racionalno shvatimo svijet, to ćemo više biti u mogućnosti oblikovati život prema našim željama. „Naša se epoha razvijala pod utjecajem znanosti, tehnologije i racionalne misli čiji počeci leže u Evropi 17. i 18. stoljeća. Prosvjetiteljstvo je, spisima mislilaca koji su se suprostavljali utjecaju religije i dogme te koji su ih željeli zamijeniti racionalnijim pristupom praktičnom životu, oblikovalo zapadnjačku industrijsku kulturu.“¹⁵ Taj racionalistički uokviren razvoj, kao kvintesencija moderne, zapadnoevropski srednjovjekovni teocentrizam zamijenio je sekularističkim kategorijama novog vijeka. Kada je taj koncept progresa zapao u nihilizam, nastojao je izaći iz te krize zamjenom teoloških kategorija sekularističkim. Realno rješenje te krize našlo se u legalizaciji svih formi racionalnosti, što je označilo nastanak postmoderne. Filozofija, nauka, teologija, umjetnost i ideologija su komplementarne vrste društvene svijesti. One se međusobno ne isključuju već nadopunjuju u nastojanju dolaska do sveobuhvatnog znanja o svekolikom postojanju.

Zaključak

Moderna je nastala nasuprot tradiciji i tradicionalizmu. Praznina moderne, koja je svjedočanstvo svih neuspjelih i propalih projekata moderne, a neuspjeli su svi, svela se na pokušaje zamjene „ubijenog“ Boga koje nije moglo ostati prazno. Popunjeno je koceptom „vrhovnog dobra“ i zbog toga je politička praksa bila riješena svih moralnih okvira; „cilj opravdava sredstva“. Iz tih razloga smo imali fašistički totalitarizam, komunistički totalitarizam i danas, u mehkoj fazi, imamo liberalistički totalitarizam koji ima potencijal da bude najpogubniji. Mjesto „umrlog“ Boga se moralo popuniti. Upravo su te tri varijante bile moguće kao supstitut što se svodi na pojedinca, narod i proletarijat. I ovo su tvorci svijeta, proletarijat čak proizvodi sebe i svijet. Narod je tvorac svijeta, to je svijet nacionalne kulture kroz narodne pjesme i druga postignuća.

1998., str. 51 – 54.

15 Gidens, Entoni, *Odbjegli svijet – Kako globalizacija oblikuje naše živote*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2005., str. 25.

Postmoderna je nastavak moderne u njenom drugačijem obliku. Svi procesi počeli u moderni ostvaruju se u punom potencijalu u postmoderni. Posljedice moderne i onoga što ona u osnovi predstavlja, a to je suprotnost tradiciji, realiziraju se u postmoderni. Nove vrste rizika su jedna od najupečatljivijih posljedica. Ti rizici su ekološke prirode i dovode u opasnost samu bit čovjeka. U svom nastojanju da, industrijalizacijom, ovlada prirodom, čovjek je pokrenuo procese koji direktno ugrožavaju sam njegov život i opstanak.

Literatura:

1. Beck, Ulrich, (2001), *Rizično društvo – U susret novoj moderni*, Filip Višnjić, Beograd
2. Cifrić, Ivan, (1994), *Napredak i opstanak – Moderno mišljenje u postmodernog kontekstu*, Hrvatsko sociološko društvo, CIP – Katalogizacija u publikaciji, Zagreb
3. Delić, Zlatan, (2010), *Sociologija*, OFF-SET, Tuzla
4. Kalin, Boris, (1996), *Povijest filozofije – S obabranim tekstovima filozofa*, Školska knjiga Zagreb, XX izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb
5. Gidens, Entoni, (2005), *Odbjegli svijet – Kako globalizacija oblikuje naše živote*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
6. Gidens, Entoni, (1998), *Posljedice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd
7. Horkheimer, Max, (1963), *Pomračenje uma*, Veselin Masleša, Sarajevo
8. Lyotard, Jean – Francois, (2005), *Postmoderno stanje – Izvještaj o znanju*, IBIS grafika, Zagreb
9. Touraine, Alan, (2007), *Kritika modernosti*, Politička kultura, Zagreb
10. Velš, Wolfgang, (2000), *Naša postmoderna moderna*, Izdavačka djelatnost Zorana Stojanovića, Novi Sad